

## KÓRKEM TEKST KOMPONENTLERIN BAYLANISTIRIWDA ORIN HÁM WAQIT BIRLIKLERINIŇ QOLLANILIWI

G. Dosjanova

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti docenti

Tólegenova Munira

Lingvistika «Qaraqalpaq tili» qánigeligi magistrantı

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14182083>

**Annotaciya.** Bul maqalada til biliminde kórkem tekst quramın baylanıstırıwshı birlikler esaplangan orın hám waqıt mánili birliklerdiń qollanıluwı sóz etiledi. Orın hám waqıt mánili birlikler tekst quramında mısallar menen kórsetilgen. Olardıń mánisi, ózgeshelikleri ilimiy tiykarda ashıp berilgen.

**Tayanış sózler:** Tekst, tekst komponentleri, tekst lingvistikası, tekst birlikleri, orın hám waqıttı bildiriwshı birlikler.

### THE USE OF PLACE AND TIME UNITS IN COMMUNICATING LITERARY TEXT COMPONENTS

**Abstract.** This article discusses the use of place and time semantic units, which are considered to be units that communicate the content of literary text in linguistics. Place and time semantic units are illustrated with examples in the text. Their meaning and differences are explained from a scientific perspective.

**Keywords:** Text, text components, text linguistics, text units, units denoting place and time.

### ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЕДИНИЦ ВРЕМЕНИ И ПРОСТРАНСТВА В КОММУНИКАЦИИ КОМПОНЕНТОВ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА.

**Аннотация.** В данной статье оценивается использование темпоральных и временных семантических единиц, которые являются коммуникативными единицами содержания художественного текста в процессе изучения языка. Концептуальные единицы пространства и времени иллюстрируются в тексте примерами. Их значение и различия раскрываются на научной основе.

**Ключевые слова:** Текст, компоненты текста, лингвистика текста, единицы текста, единицы места и времени.

Tekst quramındaǵı komponentlerin óz ara baylanıstırıwshı qurallargá bayanlawısh formaları, almasıqlar, leksikalıq tákirar, orın hám waqıttı bildiriwshı birlikler, sinonimler, kiris sózler hám dánekerler kiredi.

Tekst keminde eki gápten dúzilgen quramalı sintaksislik pútinlik esaplanadı. Tilshi alım A.Mamajanov tekst komponentleri ortasında bekkem sintaksislik baylanıs bar ekenligin aytadı hám bul baylanıstıń ózine tánligin "Tekst lingvistikası" dep atalgan kitabında tómendegishe táripleydi: "Bizińshe, sintaksislik baylanıstıń bul túri qospa gáp quramındaǵı komponentler ortasındaǵı grammatikalıq baylanısqa uqsap ketedi, tek quramalı kóriniste júzege shıǵadı."

Kórkem teksti lingvistikalıq analizlew procesinde tómendegi principlerge tayanıp ámelge asırılsa maqsetke muwapıq boladı: Forma hám mazmun birliǵı principı, orın hám waqıt birliǵı principı, kórkem tekst tiliniń ulıwma xalıqlıq til hám ádebiy tilge baylanısın anıqlaw,

kórkem teksttegi poetikalıq aktuallasqan til birliklerin anıqlaw, kórkem teksttegi intertekstuallıq birliklerdi anıqlaw.

Waqıt hám orındı bildiriwshi birlikler járdeminde de tekstti qalıplestiriw hám onıń komponentlerin baylanıstırıw múmkin. Kórkem shıǵarmadaǵı waqıya-hádiyseler belgili orın hám waqıt tiykarında júzege keledi. Biraq kórkem shıǵarmadaǵı waqıt túsiniǵı real ómirdegi waqıttıń belgilerinen parıq qıladı. Waqıt mánili leksemalar tekst bóleklerin distant (aralıqsız) hám kontakt (aralıqlı) arqalı baylanıstırıw ushın xızmet etedi.

1. Mine, búgin de quyash sáskelikke tireldi. Tús bolǵanın umıtıp qalmayın degen oy menen qayta-qayta quyashqa qaray beremen. Asıq oyın bolsa qızıp ketken. "Pesha-pesh", "ya jampıq", "Jup alshı", dan balalardıń awızı tınbadı. Búgin, ásirese, Sayıptıń dawı gújip ketti. Al, meniń dawım júrmey qaldı. Kúyip-pisip otırman. Tús waqıtı tirelip kiyatır. Úyge qayıwǵada bolatuǵın emes. (T. Qayıpbergenov)

2. Túni menen aǵam ekewimiz qawın qorıqta bolıp, tańnıń aldında úyge kelip jattıq. Qay waqıt bolǵanın bilmeymen. Shirt uyqıda jatır edim. Apam qoyarda-qoyamay julqılap atır. (T. Qayıpbergenov)

Bul tekstlerdiń qalıplesiwinde waqıt mánili birliklerdiń óz aldına xızmeti bar. Birinshi teksttegi búgin, sáske hám ekinshi teksttegi túni menen, tańnıń aldında leksemaları járdeminde sutkanıń sol bóleginde júzege kelgeni hám tábiyat qubılısı haqqındaǵı informaciya berilgen. Keyingi gáplerde keltirilgen waqıyalar da waqıt mánili sózlerdiń járdeminde izbe-iz rawajlanǵan. Jánede quyashqa, úyge sıyaqlı orın mánili birlikler qatnasıp, tekst rawajlanıwına xızmet etken.

Kórkem teksttiń tillik ózgeshelikleri úyrenilgende ondaǵı hár bir waqıyaǵa orın hám waqıt birliǵı túsiniǵı esapqa alınıp qatnas jasaw kerek. Hárqanday shıǵarma orın hám waqıt penen baylanıslı halda júzege keledi. Tariyxıy shıǵarma tilinde sáykes zamannıń ruwxın beriwshi waqıyalardıń qaysı orında, qanday ortalıqta júz berip atırǵanlıǵın ayqınlastırıwshi leksika-grammatikalıq birlikler qatnasadı. Orın hám waqıt túsiniǵı kórkem shıǵarmaǵa ǵana tiyisli belgi emes. Ol hárqanday tekst túrlerine qatnaslı. Bul princip tiykarında analiz etilgende tekst jazılǵan dáwir, tekste kóterilgen tema, tekst birlikleriniń tábiyatına qarap diaxroniyalıq hám sinxroniyalıq aspektlerden biri tańlanıwı kerek.

Saxna ashılǵanda qaraqalpaqtıń baynıń úyi, úyde jaqsı kiyiz tósewli, qarshın, boǵjama, qazan-tabaq, átashtannıń basında quman, sháynek-keseler turar. Tórde Sháleke paxta tútıp, Názigúl sharq iyirip otırar. (Á. Ótepov "Teńin tapqan qız"). Teńiz jiyegi kók-jasıl. Jurttıń bári sonıń bergi aldındaǵı shabıra súyriktiń kenarına aw-náretesin salǵan qusaydı, óytkeni uzın-shubay tartılǵan bir izliń ornı jatır. Onıń ústinde qanatın qıya qaǵıp, sharıqlap ushıp shaǵala júz (Ó. Ayjanov. "Aral qushaǵında"). Toǵaydıń arasında aǵashtan, kók qamıstan islengen bir ılashıq bar. Shatlardı qırqıp, kók qamıslardı orıp ayamay basqan. ılashıqtan jawın ótse de, quyash ótken emes. Esigi qublaǵa qaratılǵan eken, jaǵımtallı keshki samal esikten kirip, ılashıqtıń quwıs qoltıǵınıń barlıǵına jaylasqan, ishi teris haywannıń astınday házlik, salqın. (M. Dáribaev. "Mınlardıń biri povesti"). Bul keltirilgen mısallarda sol waqıtta júz berip atırǵan waqıya-hádiyseler, jasaw orınları yaǵnıy dáwir tábiyatı ashıp berilgen.

Tómenдеги mıslaldaǵı kórkem tekstte de waqıttı hám orındı bildiriwshi sózler qatnasıp, tekst kórkemligin arttırıp turǵanlıǵın kóriwge boladı:

Erteдеги áyyem zamanda,

Ol zamanniń qádiminde,  
Jiydeli Baysın xalqında,  
Qońırat degen el edi,

Urıwı edi ırǵaqlı (Alpamıs) - degen qosıq qatarları waqıt mánili sózler (áyyem zamanda), al orın mánili ( Jiydeli Baysın, Qońırat, zaman) degen sózler arqalı baylanısıp, bir mazmundı júzege keltiriwge xızmet qılǵan.

Tekst birliklerin baylanıstırıwshı waqıt hám orın mánili sózler bárshe sóz shaqapları bildiriliwi múmkin. Atlıq, kelbetlik, birikken sanlıqlar, ráwish, feyil formaları hám almasıqlar tekst quramında waqıt yamasa orın mazmunına iye boladı.

Basqa awıllarǵa kóbasa barıp kórgenim joq. Al, ózimizdiń awıldın kórinisi maǵan kútá unaydı. Átirapımızdaǵı qorshap alǵan qalın toǵay b́arqulla h́arem tutıp qoyǵanday kórinedi. Qısta siyreklep, jaz bolsa dónip, jasıl japıraqlardı jamılıp shıǵa keledi. Toǵay arasında qıdırıp júriw b́arinen de kewilli. Qırǵıy menen mıyqınıń palapanların izlep azannan keshke deyin gezseń de, jalıqpaysań. Turpatı qara úydey bolıp ketken torańǵıllar da bar. Al, biziń awıldın qonıs jeri oypatlaw. Batis jaǵımızda kóldiń jiyegi kórinip tur. Onda ósken ńawqaraǵay qamıslar gúz bolsa úpeleklerin biziń awılǵa jollaydı. Bir-eki jıllıqta usı qamışlıqtıń astında suw bar edi. Talay márte onnan ǵazdıń palapanların uslap ta qaytqanbız. Baspaqlarǵa súyriklerdi de, sol kólden ákeletuǵın edik. Báhar bolsa, qaymaqlasqan muz astınan ushları iyiktey súyriklerdi tawıp alamız.(T. Qayıpbergenov)

Bul teksttiń quramında waqıt hám orındı bildiriwshı birlikler atlıq, rawish, sanlıq, almasıq sıyaqlı sózshaqaplarınan quralǵan. Mısalı, orındı bildiriwshı awıl, toǵay, jer (atlıq), astında (ráwish), al, waqıttı bildiriwshı b́arqulla (almasıq), qısta, jazda, azannan, keshke (ráwish), bir-eki jıllıqta (sanlıq) sıyaqlı leksemalar qatnasıp, tekst komponentlerin baylanıstırǵan.

1. Bir neshshe kún ótkende,  
Jıl ótip aylar jetkende,  
Miywalı ataw baǵ boldı.
2. -Báhar bolsa baǵda gúller tereyin,  
Ólgenimshe men keynińe ereyin,  
Keshegi aytqan sorawıńa, jan apa,  
Jaman-jaqısı bul juwaptı bereyin («Qırq qız»).

Bul mısallardaǵı teksttegi birlikler óz ara waqıt mánili sózler( bir neshshe, jıl, aylar, báhar, ólgenimshe, keshegi) arqalı baylanısqań bolsa, orın mánisinde kelgen sózler( Miywalı ataw, baǵda) menen baylanısıp, kórkem mazmundı júzege keltiriwge xızmet qılǵan.

Kórkem tekstti lingvopoetikalıq jaqtan analizlengende orın hám waqıt birliǵi túsiniǵin esapqa alıp qatnas jasaw kerek. Sebebi h́arqanday shıǵarma orın hám waqıt penen baylanıslı halda júzege keledi.

## REFERENCES

1. Asadov T.H. Matn tilshunosligi. Buxoro, 2023.
2. Dosjanova G. Tekst lingvistikası oqıw-metodikalıq kompleks. Nókis, 2024.
3. Qudaybergenov M., Dosjanova G. Tekst lingvistikası. Nókis, 2018.
4. Muhammedova S., Saparniyazova M. Matn lingvistikası Toshkent, 2011.

5. Qayıpbergenov T. Muğallimge rahmet. Nókis, «Bilim», 2016.
6. «Alpamıs» dástanı (Ógiz jıraw variantı). Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2007.
7. «Qırq qız» dástanı (Qurbanbay jıraw variantı). Tashkent, «Manaviyat», 2009.